

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Логіка»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)
за темою 6 – «Визначення і логічний поділ понять»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
29.08.2023 № 2)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Загальна характеристика визначення.
2. Види визначень.
3. Прийоми, подібні до визначення.
4. Визначення логічного поділу.
5. Правила поділу.
6. Види поділу.

Рекомендована література:

Основна

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_a_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Додаткова

1. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Логіка» (галузь знань 0304 «Право», 0302 «Міжнародне право»; освітньокваліфікаційний рівень «Бакалавр»; напрям підготовки 6.030401 «Правознавство», 6.030202 «Міжнародні відносини») для студентів I курсу денної форми навчання / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 90 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf
2. Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017. № 1 (126). С. 8-13. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/765d7941-c171-4458-b806-a2511a21e98b/content>

3. Тягло О. В. Юридична логіка чи логіка для юристів? *Наше право*. 2013. № 2. С. 180–183. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e481f5f-cbf9-47ba-84bc-3b4e3de18f1e/content>
4. Тягло О. Чи потрібне критичне мислення українській школі? *Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи* : зб. ст. П'ятої міжнар. наук.-метод. конф. з медіаосвіти та медіаграмотності (м. Київ, 31 берез. – 1 квіт. 2017 р.). Київ : Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2017. С. 60–64. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c56ef7bd-0b0a-4063-aa24-3093d041e10f/content>
5. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4da55cde-fa8f-41e1-a0fb-dcd3ca8534e8/content>
6. Тягло О. В. До поняття юридичної логіки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3 (70). С. 241–248. URL: <https://cutt.ly/TwjB7moQ>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Практикум з логіки. URL: <http://philosophy.ck.ua/praktikum-z-logiki/>
3. Федорченко Ю. Формальна і трансцендентальна логіка. URL: <http://fedorchenko.ho.ua/journal/7.html>
4. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>

Текст лекції

1. Загальна характеристика визначення

Визначення – логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст понять або вводиться новий термін. Визначити поняття – значить указати, які суттєві ознаки входять у його зміст, наприклад, «Конституція — це основний закон держави» або «Демократія у перекладі з грецької означає владу народу».

Визначення ще часто називають *дефініцією*, або, у творах деяких авторів (наприклад, Спінози), *детермінацією* (від лат. *definitio*, або *determinatio*). *Definire* або *determinare* означає встановити *finis*, або *terminus* (межовий стовп, що позначав межу земельної ділянки, поля, державної території). Тому в логіці для позначення складових частин визначення широко використовують як українські, так і латинізовані слова **визначуване (дефінієндум, definiendum)** і **визначувальне (дефінієнс, definiens)**. У наших прикладах поняття «конституція» і «демократія» є визначуваними, а поняття «основний закон держави», «влада народу» – визначувальними поняттями. Скорочено визначуване записують *Dfd*, а визначувальне – *Dfn*. Тоді загальна структура визначення матиме вигляд формули $Dfd = Dfn$.

Визначення виконує важливі *пізнавальні і практичні функції*: воно дозволяє точно обмежити клас явищ, що належать до предмета міркування; за його допомогою ми одержуємо можливість однакового розуміння предмета міркування всіма людьми, яким воно відомо; воно дозволяє людям ефективно взаємодіяти між собою.

Для того щоб можна було сформулювати визначення, необхідно, щоб була досить добре розроблена та галузь знання, до якої належить визначуване поняття. Інакше кажучи, має бути накопичений великий практичний досвід розрізнення і використання визначуваних предметів, а також зроблені значні теоретичні зусилля щодо словесного іменування суттєвих ознак предмета.

2. Види визначень

У сучасній логіці розрізняють багато типів і видів визначень. Найбільш поширеними з них є *явні й неявні, реальні й номінальні* визначення, які в свою чергу поділяються на підвиди. Насамперед потрібно відзначити різницю між *явними і неявними* визначеннями. Явні визначення засновані на *рівності обсягів* визначуваного і визначального понять, тобто $Dfd = Dfn$. Звичайно в науці (особливо в математиці і логіці) загальна схема таких визначень має вигляд: «*S є (за визначенням) P*», або, ще коротше, «*S = df P*».

При цьому не має значення, чи виражається кожне поняття *S* і *P* одним словом або сполученням слів. Явними будуть, наприклад, такі визначення: «Норма права є загальнообов'язкове для всіх громадян правило поведінки, встановлене і підкріплене силою влади уповноважених на це державних органів» або «Прологomeni є введення у певну науку». В останньому визначенні ототожнюються два поняття: «прологomeni» і «введення в певну науку».

Неявні визначення не мають рівності їхніх двох складових частин і тому визначеннями в точному смислі даного терміна не є – за ними тільки згідно з традицією зберігається це найменування. Це скоріше прийоми, подібні до визначень, а іноді це лише окремі стадії конструювання визначень. Так, наприклад, у науковій літературі часто пропонується розрізняти *вербальні і остенсивні* визначення. Мається на увазі те, що вербальні (від лат. *verba* – слово) визначення формулюються тільки за допомогою слів на відміну від *вказівних*, або *остенсивних*, визначень (від лат. *os* – кістка, у переносному значенні *ostensio* – вказання пальцем на щось). Для розуміння вербального визначення слід добре знати мову, на якій воно сформульоване.

Для того щоб дати остенсивне визначення, необхідно вийти за межі мови і здійснити безпосередній контакт із об'єктом, який позначається словом. Остенсивні визначення не потребують досконалого знання мови, бо вони здійснюються шляхом безпосереднього показу (або демонстрації) об'єкта, для якого формулюється поняття, і одночасного повідомлення його назви. Звичайно в такому визначенні використовується вказівний займенник «це». Існують два засоби здійснення остенсивного визначення: 1) вимовляння речення з цим словом супроводжується жестом і 2) просто вимовляння цього речення саме тоді, коли співрозмовник сприймає відповідний об'єкт. До структури остенсивного визначення входять особа, яка будує визначення (*s1*); особа, для якої воно

будується (s_2); деяке ім'я (a) та об'єкт, до якого воно належить (O). Мається на увазі, що особа s_1 показує особі s_2 на об'єкт O , називаючи цей об'єкт a .

Остенсивні визначення застосовуються в навчанні як спосіб повідомлення первісних знань: вони дають можливість розуміти той чи інший термін, не звертаючись до інших термінів. Розрізняють повністю остенсивні і частково остенсивні визначення. За допомогою перших ми навчаємося рідній мові. Будуючи другі, ми вже володіємо певною природною мовою. Принциповою особливістю останніх є те, що за їхньою допомогою ми знайомимося з одиничними поняттями, які маємо щодо унікальних предметів.

Так, можна вважати, що остенсивним визначенням буде не тільки прямий показ одиничного предмета думки, а й фотографія певної особи, відбитки її пальців, біохімічний склад крові тощо.

Проте цей вид визначень виходить за власні межі логіки, хоча й має дуже важливе значення для слідчої і судової практики в аспекті ідентифікації певних осіб або матеріальних предметів і ситуацій. Це скоріше первісна стадія у розвитку визначень.

Часто проводять різницю між *реальними* і *номінальними* визначеннями, маючи на увазі, що перший вид розкриває суттєві ознаки предмета, а другий – зміст його імені. Але оскільки передбачається, що номінальні визначення не належать до самого предмета, вони не мають принципово важливої функції визначення – відрізнити даний предмет від інших, установлювати *межу*, – їх також варто віднести до прийомів, подібних з визначеннями. З цього погляду явними будуть тільки реальні визначення, що відображають суттєві ознаки предмета міркування або класу цих предметів і мають своєю метою відрізнити обумовлений предмет від всіх інших предметів шляхом виділення тільки йому властивих ознак. Проте слід мати на увазі, що так звані номінальні визначення виконують важливу роль у наших думках, бо за їхньою допомогою даються назви предметам і явищам, що вивчаються, вводяться в науковий і практичний обіг нові терміни, з'ясовується значення вже усталених термінів, пояснюються іншомовні терміни. Наприклад, термін «ліберальний» у перекладі з латинської означає «вільний».

Щоб краще з'ясувати відмінність номінальних визначень від реальних, порівняємо номінальне й реальне визначення юридичної особи:

1) «Колективні утворення як суб'єкти цивільного права іменуються юридичними особами»;

2) «Юридичними особами визнаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести відповідальність, бути позивачами і відповідачами в суді, в господарському або третейському суді». Перше визначення є номінальним, а друге – реальним.

Реальними називають такі визначення, за допомогою яких об'єкт, що нас цікавить, виділяється з численних об'єктів на підставі деякої відмінної ознаки. За допомогою реальних визначень ми встановлюємо істотні ознаки предмета думки, тобто розкриваємо зміст поняття. Наприклад, у визначенні «Крадіжкою є

таємне привласнення чужого майна » здійснюється виділення крадіжки з множини злочинів за допомогою групи ознак.

Дати просте перерахування навіть суттєвих ознак цікавлячого нас предмета ще не означає дати визначення. Для визначення необхідно обрати якийсь метод. Відповідно до застосовуваних методів і розрізняють окремі види визначень.

Визначення через рід і видову відмінність. Найбільш простими, зручними для побудови і користування і в силу цього найбільш поширеними є визначення через вказівку *найближчої родової ознаки і видової відмінності (definitio per genus proximum et differentiam specificam)*, що часто називають *класичними*. Назву «класичних» вони одержали насамперед тому, що визнані класики філософії – Сократ, Платон і Аристотель, – розглядали тільки визначення такого виду. Нерідко їх називають також *класифікаційними*, тому що за їх допомогою будуються наукові класифікації предметних галузей конкретних наук.

Ці визначення репрезентуються формулою $A = Bc$, де A – визначуване; Bc – визначувальне. Прикладом визначення цього типу буде визначення «Криміналістика є наукою, що розробляє систему спеціальних прийомів, методів і засобів збирання, фіксації, дослідження і використання судових доказів». У цьому визначенні криміналістика спочатку вводиться в клас наук, а потім відокремлюється від інших наук вказівкою на видову відмінність, яка має бути істотною ознакою.

Метод побудови таких визначень наступний. Визначуване поняття (A) підводиться під більш загальне поняття B (найближчий рід), а потім указується та ознака c , що відрізняє дане визначуване поняття як особливий вид від інших видів, також підпорядкованих цьому родовому поняттю (видова відмінність). Загальна формула такого визначення має вигляд $A = Bc$. Наприклад, перед законодавцем стоїть завдання визначити поняття «крадіжка». Він знаходить найближче до «крадіжки» родове поняття «злочин проти власності». Однак існує велика розмаїтість таких злочинів. Як відрізнити від них крадіжку? Законодавець встановлює видову відмінність для крадіжки, притаманну тільки їй, а саме – те, що крадіжка, на відміну від інших посягань на власність, вчиняється способом «таємного викрадення» на відміну від пограбування або розбою, що вчиняються відкритими способами. Закінчене визначення в ст. 185 КК України говорить: «Таємне викрадення чужого майна (крадіжка)».

Визначення через рід і видову відмінність у свою чергу поділяються на *підвиди*: а) атрибутивні; б) генетичні (операціональні).

В *атрибутивних визначеннях* видовою відмінністю є якості і властивості (*атрибути*). Властивість – це об'єктивна визначеність речі в якомусь відношенні, щось таке, що належить предмету самому по собі. Якість є прояв властивості в пізнаваному нами об'єкті, тобто його «яке». Наявність електропровідності металів – це їх об'єктивна властивість. Ми використовуємо цю властивість у суб'єктивно потрібній нам якості провідників електроенергії для її передачі.

У *генетичних* (від грец. *genesis* — походження), або *операціональних* (від лат. *operatio* — дія) *визначеннях* замість видової відмінності вказується або спосіб природного походження предмета, або спосіб його штучного формування

(виготовлення, конструювання). Такі визначення широко використовують і в практиці (наприклад, у рецептах страв, ліків, технології виробництва сплавів), і в науці, особливо в математиці і правознавстві. Прикладом такого виду визначень може служити наступне: «Колом є фігура на площині, що утворюється у результаті обертання відрізка прямої лінії навколо одного з його кінців» У даному випадку ми показуємо походження геометричної фігури.

Часто операціональні визначення виділяють в окремий вид, маючи на увазі традицію і частоту його вживання саме під таким найменуванням в експериментальних науках, наприклад у фізиці, коли визначення тих чи інших властивостей предметів здійснюється через вказання необхідних вимірювальних дій: так визначають силу, швидкість, масу тощо. Однак, як видно з наведених прикладів, принципових розходжень між генетичними й операціональними визначеннями немає.

Визначення через найближчий рід і видову відмінність досить легко сформулювати, коли видова відмінність вичерпується всього одною ознакою. Так, поняття «спідометр» можна просто визначити як «пристрій для вимірювання швидкості». Однак завдання визначення сильно ускладнюється, коли доводиться зустрічатися з явищами, які мають безліч суттєвих ознак, що входять до видової відмінності, і притому ще й з розмитими межами. Особливо важко визначати соціальні явища, тому що в цих випадках доводиться мати справу не тільки з дуже складними предметами і принциповою неточністю знання про них, але із впливом різних, часто протидіючих один одному економічних, релігійних, політичних та інших інтересів. Великий вплив тут справляє також світоглядна і науково-методологічна позиція того вченого, що дає те чи інше визначення. Показовим прикладом може служити те, як різні автори по-різному визначають таке складне соціальне явище, як «право». Визначення самого поняття «права» і багатьох інших, похідних від нього правових понять постійно розвиваються як унаслідок постійного зростання наших знань про дійсність, так і під впливом постійного розвитку і зміни наших уявлень про належний суспільний правопорядок.

Далеко не кожне поняття можна визначити через рід і видову відмінність або за допомогою вказання на спосіб виникнення предмета. Тому, крім розглянутих видів визначень, у практиці мислення користуються і деякими іншими способами.

Насамперед це філософські категорії, тобто гранично загальні поняття, для яких уже не можна знайти найближчого роду. Тому доводиться визначати категорії за допомогою інших, протилежних або додаткових до них за змістом категорій. Наприклад, «форма» визначається через «зміст», «сутність» – через «явище», «причина» – через «наслідок», «воля» – через «необхідність», «необхідність» інакше визначається через «випадковість», або «можливість», і т. ін. Такий спосіб визначення називають *визначенням через відношення (реляційне визначення)*, або визначенням через вказання відношення предмета до своєї протилежності.

3. Прийоми, подібні до визначення

Процес розроблення повноцінних, точних, наукових визначень досить тривалий і складний. Тому часто доводиться використовувати операції, подібні з визначенням. Такі прийоми звичайно застосовують як через обмеженість знань (у тому числі наукових), так і заради економії часу або простоти навчання.

Як уже зазначалося, до елементарних прийомів, подібних з визначенням, належать так звані *остенсивні визначення*, що підрозділяються на *позначення* і *вказівку*. У першому випадку у відповідь на запитання називають *ім'я* якогось індивіда з обсягу того або іншого поняття, у другому – вказують на *індивіда*, що позначається якимсь словом. Це первинний шар навчання як словам нашої мови, так і позначеним ними поняттям. У цьому полягають їхня важливість і сила. Але є й слабкість, яка полягає в тому, що їхня ефективність значною мірою залежить від того, які саме предмети можуть бути безпосередньо представлені і наскільки великий словниковий запас у того, хто дає такі визначення. Крім того, позначення і вказівки припускають, що визначуваний у такий спосіб предмет можна сприйняти за допомогою органів чуттів. Таким чином, для визначення абстрактних понять вони зовсім непридатні, оскільки мають ще *дологічний* характер, тобто не є визначеннями в повному сенсі даного терміна.

Відрізнєння, або *диференціація*, є попередньою стадією будь-якого визначення і полягає в простій вказівці на відмінність цікавлячих нас предмета від інших. Наприклад, вираз «*мораль – це не те ж саме, що право*» містить деяку інформацію про право, а саме ту, що воно не збігається з мораллю. Але це й усе.

Іншим корисним прийомом, який допомагає скласти уявлення про предмет, є *наведення прикладів*. Якщо ці приклади цілком вичерпують весь клас індивідів або видів, можна навіть одержати семантичне *визначення через перелік (перерахування)*. Але, як правило, цей прийом не є визначенням і не може його замінити.

Опис також дає можливість скласти деяке уявлення про предмет. Він містить поряд з суттєвими ознаками предметів їх несуттєві, але може взагалі не містити суттєвих ознак. Частковим випадком опису є *характеристика*, в якій виділяються найбільш специфічні ознаки предмета. Вона також є кроком до абстракції, яку передбачає повне визначення.

Порівняння часте допомагає скласти образ предмета, співвідносячи його з іншим, уже добре знайомим предметом, на який він схожий. Іноді його навіть називають *визначенням за аналогією*, хоча порівняння недостатньо для власне визначення в точному розумінні.

Досить часто в суспільних і гуманітарних науках користуються *контекстуальними визначеннями* понять. При цьому передбачається, що деякий явно не визначений термін розуміється в тому значенні, що закріпилося за ним у прийнятому мовному контексті. Наприклад, принципово важливе для права поняття «свободи» ніде в законодавстві явно не визначається – ні в Конституції, ні в галузевих кодексах. Але перерахування прав і свобод у Конституції (контекст) дозволяє зрозуміти, що саме законодавець пов'язує з поняттям свободи. За допомогою такого неявного визначення можна досить впевнено і надійно міркувати про правові гарантії різних видів свободи або про форми їх порушення, не даючи йому точного визначення.

Нарешті, до прийомів, які схожі з визначеннями, але визначеннями не є, варто віднести і так звані «номінальні визначення» таких слів, що позначають спеціальні терміни права («презумпція», «касація», «юрисдикція» і т.ін.). З їхньою допомогою визначається не сам предмет, а його ім'я (*nomina*), коли незнайоме слово розуміється за допомогою вже відомих слів.

4. Правила визначень та помилки, можливі у визначеннях

Правило 1. Визначення повинно бути співмірним, тобто обсяги визначуваного і визначального виразів має бути рівні один одному. Це правило можна виразити формулою $VD_{fd} = VD_{fs}$, де літерою *V* (перша літера англійського слова *volume* – обсяг) позначається обсяг дефінієндума і дефінієнса відповідно. Порушення правила співмірності приводить до таких помилок:

а) «*Занадто широке визначення*». Дефінієнс ширше дефінієндума за обсягом: $VD_{fd} < VD_{fs}$. Приклад: «Крадіжкою є таємне викрадення різних предметів». Тут не зазначено конкретно, чи є ці «різні предмети» чийсь майном, і тому неясно, чи може взагалі таке діяння вважатися злочином.

б) «*Занадто вузьке визначення*». Обсяг дефінієнса менше обсягу дефінієндума: $VD_{fd} > VD_{fs}$. Приклад: «Смерть – природний кінець життя» (а як бути з «неприродним кінцем життя?»).

в) «*Перехресне визначення*». Обсяги дефінієндума і дефінієнса знаходяться у відношенні перехресчування. Приклад: «Юрист – це людина, яка керується законами».

г) Помилка, що називається «*визначити, як потрапило*». Приклад такого неохайного визначення колись пропонували Сократу: «Людина є двоногою твариною без пір'я», на що він із властивою йому іронією сказав: «А, я зрозумів, це обципаний півень!».

Правило 2. Визначення не повинно утворювати в собі кола. При порушенні цього правила з'являється помилка, що має назву «коло у визначенні», «*порочне коло*» (*circulus vitiosus*), коли визначальна частина сама може бути визначена тільки через визначуване поняття. Приклад: «Цивільне право – наука про цивільні правовідносини», але у свою чергу, «Цивільними правовідносинами є такі відносини, що регулюються цивільним правом».

Частковим випадком кола у визначенні є так звана «тавтологія» (від грец. *ta auto to logoi*, лат. *idem per idem* — «те ж через теж саме») Тавтологічними називають помилкові визначення, в яких визначальна частина повторює визначувану, нехай іноді навіть й іншими, синонімічними словами, наприклад: «Можливість – це те, що може бути, а може і не бути».

Правило 3. Визначення не повинно бути внутрішньо суперечливим. Помилка, що виникає внаслідок порушення цього правила, називається «*contradictio in adjecto*» — «*суперечність в прикметнику*», тобто в дефінієнсі. Приклад: «Вартість є чуттєво-надчуттєва річ» (з «Капіталу» К.Маркса).

Правило 4. Визначення не повинно бути заперечним, тобто його дефінієнс має містити тільки ствердження стосовно дефінієндума. Помилковим буде намагання видати за визначення цілком істинне твердження: «Право не є сферою

матеріального виробництва». Заперечення в цьому прикладі вказує лише на безліч можливих і ніяк не визначених доповнень до того, чим має бути право.

Правило 5. Слід мати на увазі, що кожному дефінієндуму може відповідати низка дефінієнсів: $Dfd = Dfn1$ або $Dfn2$ або .... або $Dfnp$, тобто не існує абсолютно завершених і абсолютно досконалих визначень. Саме це малося на увазі в «Дігестах» Юстиніана: «В цивільному праві будь-яке визначення небезпечне, бо мало таких, які було б неможливо перевернути».

Правило 6. Визначення повинно бути ясним і чітким. Це означає, що застосовані в ньому терміни мають вживатися у загальновідомому сенсі (смислі), або принаймні обсяги (значення) термінів, що входять у дефінієнс, мають бути чіткими, тобто у дефінієнсах мають вживатися лише однозначні терміни, а не омоніми і багатозначні терміни. Завдяки цьому кожному дефінієнсу має відповідати тільки один дефінієндум.

Іншими словами, дефінієнс не повинен містити виразів, що у свою чергу потребують визначення. Порушення цього правила приводить до помилки «неясного визначення». Приклади неясних визначень часто зустрічаються в працях німецьких філософів XIX ст. та їх сучасних наслідувачів: «Краса є індивідуально-неповторне вираження родового» (Гегель), «Ідея — мислиме ціле і граничне всіх речей» (сучасний автор).

Іноді за визначення видаються висловлення, що містять *метафори*. Ці метафори якоюсь мірою пояснюють дефінієндум, але як визначення є неясними. Приклади: «Філософія – цариця наук», «Лев – цар звірів», «Право – алгебра свободи» і т. ін.

4. Визначення логічного поділу

Знання відношень між поняттями дозволяє нам в разі необхідності конкретизувати обсяги понять. При такій конкретизації здійснюється логічний поділ (*divisio*).

Операція поділу полягає або в розбивці обсягу родового поняття на види, або в з'ясуванні всіх складових частин предмета міркування.

Структурними компонентами поділу є: ділене поняття, підстава (основа, принцип) поділу і члени поділу. **Діленим** називається вихідне поняття (*totus divisionis, TD*). Ознака, за якою здійснюється поділ, називається основою поділу (*principium divisionis, PD*). Види (частини), утворені в результаті поділу, називаються членами поділу (*membri divisionis, MD*).

Розглянемо приклади поділів.

- 1) Ліси поділяються на листяні, хвойні та змішані – тут поняття «ліс(и)» є діленим; ознака «форма листа дерева» є підставою поділу; види лісів, установлені після логічного поділу, є членами поділу.
- 2) Угоди бувають законними і незаконними – тут поняття «угода» є діленим; наявність або відсутність однієї з ознак предмета є підставою поділу; види угод, установлені після логічного поділу, є членами поділу.
- 3) Структурними підрозділами Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого є ректорат, факультети, кафедри, бібліотека, відділ кадрів, бухгалтерія, канцелярія, господарська частина, технічна служба – тут поняття

«Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого» є діленим; ознака «частина цілого» є підставою поділу; конкретні підрозділи (ректорат, факультети, кафедри тощо), встановлені після логічного поділу, є членами поділу.

5. Правила поділу

1. Поділ має здійснюватися тільки за однією підставою. Це правило випливає з принципу тотожності. Смысл даного правила в тому, що обрана підстава повинна бути постійною і її не можна змінювати в ході поділу. Правильно, наприклад, поділяти людей на чоловіків і жінок, або на повнолітніх і неповнолітніх, або на дітей і батьків, але неправильно – на чоловіків, жінок, дітей і старих людей. В останньому випадку ознака статі була неправильно замінена на ознаку віку. Це правило доповнюється наступним.

2. Члени поділу повинні взаємно виключати один одного. Передбачається, що кожен окремий предмет повинен знаходитися в обсязі тільки одного члена поділу, тобто обсяги членів поділу не повинні перетинатися.

Не можна, наприклад, поділяти людей на правоздатних і дієздатних – їхні класи перетинаються, і разом із тим не всі люди одночасно є і правоздатними, і дієздатними. Наприклад, іноземні громадяни та особи без громадянства не мають деяких прав громадян України, а з другого боку, багато громадян України не мають повної дієздатності (неповнолітні, розумово відсталі і т.ін.).

3. Поділ повинен бути співмірним, тобто сума обсягів членів поділу має дорівнювати обсягу діленого поняття. Це правило застерігає проти пропуску окремих членів поділу або додавання надлишкових членів, виявлених за іншою підставою. Помилковими, невичерпними будуть, наприклад, поділ людей за рівнем їхньої освіти на тих, що мають початкову, середню і вищу освіту (пропущені ті, хто не має ніякої освіти, має неповну середню (9 класів) і неповну вищу освіту в обсязі трьох курсів вищого навчального закладу).

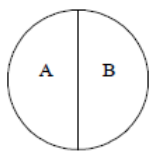
4. Поділ повинен бути безперервним і вичерпним. Це правило вимагає переходити від вихідного поняття до однопорядкових видів, але не одразу до підвидів одного з таких видів, тобто вимагає не робити «стрибків» у поділі. Наприклад, правильно поділяти людей на повнолітніх і неповнолітніх, повнолітніх – на правоздатних і неправоздатних, правоздатних на дієздатних і недієздатних. Але неправильно поділяти людей на правоздатних і недієздатних — це буде стрибком у поділі, який до того ж не буде вичерпним.

6. Види поділу

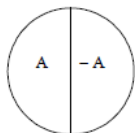
Існує декілька видів поділу – за видотвірною ознакою, дихотомічний і мереологічний. Особливим (але несамостійним) видом поділу є класифікація.

Найбільш поширеним є поділ за видотвірною ознакою (його часто називають простим поділом).

У випадку простого поділу, наприклад, право може поділятися на приватне і публічне, або, за іншою підставою, на національне і міжнародне і т.ін.

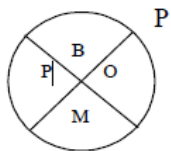

Іншим видом поділу є дихотомічний поділ, або просто дихотомія (буквально: поділ надвоє – від грецьких слів *di* – два, *tomeo* – поділяю). Дихотомічний поділ спирається на факт наявності чи відсутності певної ознаки, яка є підставою поділу.

При дихотомічному поділі (дихотомії) безліч людей розбивається на чоловіків і «нечоловіків», дітей і «недітей», «правоздатних» і «неправоздатних» тощо.

При мереологічному поділі здійснюється поділ цілого на частині. Наприклад, у теорії права прийнято вважати, що правова система складається з правових норм, правових інститутів і правосвідомості. Стаття 203 ЦПК України передбачає: «Рішення складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частини». Частини ці не мають характеру видів відносно роду, але поділ на ці частини нерідко є необхідним і з теоретичної, і з практичної точок зору. Для даного виду поділу справедливі всі правила, прийняті для інших видів поділу. Тому мереологічний поділ є таким же «законним» видом поділу, як і простий або дихотомічний.

Максимально важливим з наукової і практичної точок зору видом поділу є класифікація. Класифікація – це багатоступеневий, розгалужений поділ. Особливостями класифікації є, по-перше, можливість сполучення в ній простого, дихотомічного і мереологічного поділів; по-друге, можливість послідовної зміни підстав поділу. На відміну від помилкового змішування підстав при звичайному поділі при класифікації зміни підстав цей факт завжди чітко вказується й улаштовується. Результатом класифікації є система супідрядних понять: ділене поняття є родом, нові поняття – видами, потім видами видів (підвидами), потім видами підви́дів (сімействами, групами, підсімействами, підгрупами) тощо.

Прийнято розрізняти природну (наукову) і штучну (технічну, допоміжну) класифікації. Природна класифікація спирається на суттєві ознаки предметів, штучна – на несуттєві.